

Van Lanschot Kempen

Onderzoek naar het slavernijverleden

Dr. Karwan Fatah-Black (Universiteit Leiden) & prof. em. dr. Gert Oostindie (Universiteit Leiden)
30 november 2022

Kader

Op 19 juli 2022 benaderde Van Lanschot Kempen ons schriftelijk met het verzoek een voorstel te doen voor een onderzoek 'naar de mogelijke betrokkenheid bij slavernij van rechtsvoorgangers van Van Lanschot Kempen'. Deze vraag kwam voort uit het besef dat er in de samenleving vragen leven over het Nederlandse slavernijverleden. Van Lanschot Kempen achtte het daarom prudent het eigen verleden te laten onderzoeken op mogelijke betrokkenheid. Op basis van een initiële verkenning adviseerden wij in een gesprek (31 augustus 2022) om in eerste instantie een quick scan van ca. tien werkdagen te doen uitvoeren. Op basis van dat vooronderzoek zou Van Lanschot Kempen dan al dan niet kunnen beslissen tot vervolgonderzoek. Van Lanschot Kempen nam dit advies over. Dit rapport is het resultaat van deze quick scan.

De opdracht werd verleend conform de 'Richtlijnen voor historisch-wetenschappelijk onderzoek in opdracht' van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW). De inhoudelijke verantwoordelijkheid voor uitvoering en conclusies van het onderzoek ligt bij de auteurs.

Definities en tijdsbestek

In de octrooigebieden van de Geoctrooieerde West-Indische Compagnie (WIC, 1621-1792) en de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC, 1602-1798) was slavernij toegestaan, evenals in de kolonies die na het opheffen van beide compagnies onder het ministerie van Koloniën zouden komen te sorteren. In grote lijnen werden in de Nederlandse kolonies de Romeinsrechtelijke kaders van slavernij gevolgd, waarbij de tot slaaf gemaakte persoon voor de wet slechts een roerend goed (*res*) was. Binnen deze kaders was mensenroof (*crimen plagii*) niet toegestaan. Ook schuldslavernij, slavernij van krijgsgevangenen of slavernij als straf kwamen niet voor. Wel werden kinderen van vrouwen in slavernij bij wet als slaven beschouwd. Daardoor waren er twee manieren om in Nederlandse kolonies slaven te verwerven: aanvoer door middel van slavenhandel of de geboorte van kinderen bij moeders in slavernij. In het wetenschappelijk onderzoek naar koloniale slavernij is het noodzakelijk ook de slavenhandel te betrekken; zonder handel in slaafgemaakten immers geen slavernij. In de Nederlandse koloniale geschiedenis is sprake van twee circuits van slavenhandel en daarmee samenhangende slavernij. Enerzijds betreft dit het octrooigebied van de VOC, dus van de Kaapkolonie (hedendaags Zuid-Afrika) oostwaarts tot aan China en Japan. Anderzijds was er het octrooigebied van de (eerste en tweede) WIC, dat West-Afrika en de Amerika's (inclusief de Cariben) besloeg. De omvang van de Nederlandse trans-Atlantische slavenhandel wordt geschat op circa 600.000 mensen; de omvang de slavenhandel van van de VOC is minder goed te reconstrueren, maar recent onderzoek maakt aannemelijk dat deze minimaal van dezelfde orde van grootte was. Onder Britse druk werd de trans-Atlantische slavenhandel tussen 1807 en 1821 formeel afgeschaft, ook voor de Nederlands-Caribische koloniën. Het in 1813 geproclameerde Koninkrijk der Nederlanden verbood in 1814 ook de slavenhandel in Nederlands-Indië.

Met het einde van de slavenhandel kwam er nog geen einde aan slavernij. De koloniale slavernij werd in 1860 afgeschaft in Nederlands-Indië en in 1863 in de Caribische koloniën, Suriname en de zes Nederlands-Caribische eilanden; in Suriname volgde hierop nog het tienjarige 'Staatstoezicht', in zekere zin een verlenging van de periode van de slavernij. De impact van slavenhandel en slavernij in beide delen van het Nederlandse rijk was wezenlijk anders. In Nederlands-Indië maakten slaafgemaakten en hun nazaten in 1860 slechts een klein deel uit van de bevolking. Er kwamen in dat jaar vijfduizend slaven vrij op een bevolking die alleen al op Java zo'n 12 miljoen inwoners telde. Daarbij moet worden aangetekend dat in Indië veel van de slavernij plaatsvond onder het gezag van lokale vorsten. In de ook naar bevolkingsaantallen veel kleinere Caribische koloniën – circa 86.000

inwoners (53.000 in Suriname, 33.000 op de Nederlands-Caribische eilanden) – domineerde het stelsel van slavernij de samenlevingen. In 1863 werden ruim 45.000 mensen bevrijd uit de slavernij; het overgrote deel van de gehele bevolking stamde af van slaafgemaakte Afrikanen.

In de quick scan is een brede definitie gebruikt van ‘betrokkenheid bij slavernij’, namelijk inclusief slavenhandel, en zonder geografische beperking. De definitie van ‘betrokkenheid’ is tweeledig en gebaseerd op het onderzoeksproject *Slaves, Commodities and Logistics* van de Universiteit Leiden, de Vrije Universiteit en het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis en identiek aan de definitie die is gehanteerd in het onderzoek naar het slavernijverleden van De Nederlandse Bank (DNB): ‘Het uitreden of financieren van schepen voor de slavenhandel, plantage-eigendom (en dus eigendom van slaafgemaakten), directeurschap van een plantagefonds, inkoop en doorvoer van plantagegoederen, scheepvaart op plantagekoloniën, raffinage van plantagegoederen en het verstrekken van hypotheeklen voor plantages gelden als directe betrokkenheid. Andere activiteiten duiden wel op een verband met slavernij, maar zien we als indirecte betrokkenheid, bijvoorbeeld als iemand firmant was in een onderneming die zich ook bezighield met de doorverkoop van koloniale goederen of als iemand enkele aandelen had in een fonds dat in plantages investeerde.’¹

Het onderzoek richtte zich op de periode 1737-1863/1873, van de oprichting van het handelshuis tot de afschaffing van de slavernij in de Nederlandse koloniën. Van Lanschot betrof ook goederen uit koloniën van andere Europese mogendheden of van onafhankelijke staten in Noord- of Zuid-Amerika; waar relevant geven wij aan of de slavernij daar op dat moment nog bestond.

Het huidige Van Lanschot Kempen kent een betrekkelijk eenvoudige overnamegeschiedenis. In 2007 nam Van Lanschot het bankbedrijf Kempen & Co over, waarna de huidige vermogensbeheerder Van Lanschot Kempen ontstond. Kempen & Co werd in 1903 opgericht, lang na de afschaffing van de slavernij; de geschiedenis van dit bedrijf is daarom niet onderzocht. Eén andere voorbank zou een relatie met het slavernijverleden kunnen hebben gehad, namelijk de in 1839 opgerichte en in 1972 overgenomen bank Vermeer & Co. Het is niet ondenkbaar dat deze onderneming betrokken was bij slavernij-gerelateerde activiteiten.² Of dat werkelijk zo is zal alleen door verder onderzoek duidelijk kunnen worden.

Aanpak

Wij bestudeerden de relevante secundaire literatuur over de geschiedenis van Van Lanschot, alsmede enkele studies die een breder beeld geven van de economie van 's-Hertogenbosch in de periode 1737-1863/1873 en van de betekenis van de stad in de koloniale handel (zie literatuurlijst).

---

¹ Fatah-Black, Lauret en Van den Tol, *Dienstbaar aan de keten?*, 13.

² Deze Amsterdamse bank werd in 1839 opgericht door Arie Bastert Vermeer. De banden met de bank van zijn broer Gerard Vermeer Johz. zouden nader kunnen worden onderzocht, gezien de betrokkenheid van deze bank bij Amerikaanse slavernij. Het onderzoek van History Associates Incorporated naar het slavernijverleden van ABN-Amro (2006) vermeldt dat Vermeer Johz. tijdens de Amerikaanse burgeroorlog obligaties kocht, verkocht en beheerde van de geconfedereerde staten. Deze obligaties werden uitgegeven om de oorlog van de slavenhoudende staten te financieren, uitbetaling geschiedde in de vorm van door slaven geproduceerde katoen. Het ABN-Amro onderzoek noemt ook dat Vermeer Johz. aandelen in de Citizens Bank of Louisiana kocht en verkocht. Deze bank had tot slaaf gemaakte mensen in eigendom en leverde diensten aan slaveneigenaren. De Vries, Vroom en de Graaf, *Wereldwijd bankieren*, 81; History Associates Incorporated, *Predecessors of ABN AMRO Bank N.V. and Connections to African Slavery in the United States and the Americas* (2006).

Daarnaast consulteerden wij, op basis van de inventaris van Jeurgens en Meulenaars, steekproefsgewijs enkele tientallen archiefstukken uit het omvangrijke bedrijfsarchief van Van Lanschot in het Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC).³ Ook bekeken wij de resterende stukken in het archiefdepot in het hoofdkantoor van Van Lanschot Kempen. Voorts bestudeerden wij, in goed overleg met de stadsarchivaris, enkele digitaal toegankelijke inventarissen berustend bij het Stadsarchief; dit gaf geen aanleiding om te verwachten dat hier relevante stukken te vinden zouden zijn en leidde niet tot archiefonderzoek ter plaatse.

Via het digitale krantenarchief van de Koninklijke Bibliotheek (Delpher) is op 'Van Lanschot' steekproefsgewijs gezocht voor de periode 1737-1865. Dit leverde weinig informatie op, behoudens meldingen zoals de aankoop door 'Van Lanschot Van der Kun en co.' van koffie uit Brazilië en suiker uit Cuba (in beide gevallen zeker in slavernij geproduceerd) in 1828 en de jaren 1840; maar bijvoorbeeld ook koffie uit Nederlands-Indië (jaren 1840). Steekproeven waarin 'Van Lanschot' werd gecombineerd met de trefwoorden 'slavernij', 'emancipatie' of 'koloniale handel' leverden geen relevante informatie op. Datzelfde geldt voor steekproefsgewijs onderzoek op diverse zoektermen in de digitale *Bossche Almanakken* en de *Bossche Encyclopedie*.

Een koloniale geschiedenis

Van 1737 tot eind negentiende eeuw dreef de familie Van Lanschot een handelsbedrijf in vooral koloniale waren, in 's Hertogenbosch en gericht op de stad en een achterland dat zich uitstreckte naar het zuiden (tot in het huidige België) en oosten (Rijngebied; Maastricht, ook Duitsland). De firma was zeer succesvol: tussen 1750 en 1770 verviervoudigde het handelsvolume, en opnieuw in de periode 1770-1814.⁴ De handelsactiviteiten krompen vanaf 1820 en werden in de jaren 1880 beëindigd; daarvoor in de plaats werd Van Lanschot een financiële instelling die zich vanaf 1954 ook elders in Nederland vestigde. Als gezegd viel, gezien de beperking tot de periode van de slavernij, de geschiedenis van Van Lanschot als zuiver financiële instelling buiten het bestek van dit onderzoek.

Het familiebedrijf investeerde niet in koloniale instituties zoals de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), de West-Indische Compagnie (WIC) of de Sociëteit van Suriname, en evenmin in particuliere ondernemingen die zich bezighielden met de koloniale handel en productie of, meer specifiek, de Nederlands-Atlantische slavenhandel en de Caribische slavernij.⁵ Van Lanschot participeerde met enkele aandelen in de door koning Willem I opgerichte West-Indische Maatschappij. Deze onderneming, die betrokken zou zijn bij de handel in goederen die met slavenarbeid waren geproduceerd, kwam nooit echt van de grond. Van 1825 tot 1846 participeerde Van Lanschot financieel in de Nederlandse Handel-Maatschappij (NHM) en in de scheepsbouw voor handel op Nederlands-Indië; dit was niet slavernij-gerelateerd.

Van Lanschot onderhield zelf geen directe handelscontacten met Nederlandse of andere koloniën. Er was evenmin sprake van een traditie dat familieleden naar de koloniën trokken of investeerden in koloniën. De betrokkenheid van de firma Van Lanschot was dus indirect, omdat de firma niet zelf plantagegoederen aankocht in de koloniën. Koloniale waren, deels met slavenarbeid geproduceerd,

---

³ Bekeken zijn Brabants Historisch Informatie Centrum, toegangsnummer 200 Familie van Lanschot, 1294-1982, nrs. 20, 27, 73, 219, 220, 243, 507, 565, 576, 573, 578, 582, 586, 588, 602, 603, 605, 644, 683 867, 887, 889-891, 895-914, 913, 945-950, 963, 982-988, 1102, 1124, 1174, 1384, 1414.

⁴ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 566.

⁵ Er zijn wel enkele stukken aandelen in plantages in Essequibo/Demerara gevonden, maar het is onduidelijk waarom die in het bedrijfsarchief (nrs. 507, 1414) zijn opgenomen; een relatie met de firma Van Lanschot is niet aantoonbaar.

werden aangekocht op veilingen (vooral van de VOC, sinds 1738) en via zakenrelaties in Holland (vooral in Amsterdam en Rotterdam) en de verkoop hiervan in Den Bosch en, over water en land, aan het achterland. In die zin waren de activiteiten van Van Lanschot van belang voor de ontwikkeling van de mede op kolonialisme gebaseerde economie van de Republiek der Verenigde Nederlanden en, later, het Koninkrijk der Nederlanden.

Tot de handelsrelaties van de firma behoorden zakenlieden die zich uitdrukkelijk bezighielden met de trans-Atlantische slavenhandel en met kredietverschaffing aan Caribische slavenplantages. Dit betreft in elk geval de compagnons Jochem Matthijs en Coenraad Smitt, de grootste slavenhandelaren van Amsterdam; en het bankiershuis Deutz en de gebroeders Marselis, die beide actief waren in kredietverschaffing voor Caribische slavenplantages in Nederlands-, Deens- en Frans-Caribische eilanden.

Het aandeel van slavernij-gerelateerde handel

Het is zonder uitputtend onderzoek in de bedrijfsarchieven niet met zekerheid vast te stellen wat het aandeel was van koloniale handel in het totale handelsvolume en evenmin welk deel door slaafgemaakten geproduceerde goederen innamen in de totale waarde van door Van Lanschot verhandelde waren. Het is op grond van de beschikbare bedrijfsarchieven waarschijnlijk wel bij benadering te reconstrueren hoe het handelsvolume en de samenstelling van de goederenportefeuille zich ontwikkelden en hoe groot het aandeel was van uit de Cariben – en sporadisch ook Noord- en Zuid-Amerika – afkomstige goederen, maar dit zou zeer veel werk vereisen. Die laatste vraag is van belang omdat daar, anders dan in Nederlands-Indië, slavernij de dominante arbeidsvorm was.⁶

Er kan op basis van dit vooronderzoek wel een indicatie worden gegeven, mede gebaseerd op bredere studies over de koloniale handel van Nederland tussen 1600 en 1900:

- De grote variëteit van verhandelde specerijen was uitsluitend afkomstig uit het octrooigebied van de VOC (inclusief China) en later uit Nederlands Oost-Indië. In de productie van deze waren speelde slavenarbeid geen dominante rol.
- Hetzelfde geldt voor thee.
- Van de verhandelde cacao werd het productiegebied niet aangegeven. Deze kan zowel uit Java als uit Suriname of via Curaçao uit Venezuela zijn aangevoerd; zeker in het geval van Suriname was daar dan slavenarbeid mee gemoeid.
- Van de verhandelde suiker werd het productiegebied zelden aangegeven; het ligt gezien de bekende cijfers van de suikerhandel in de Republiek voor de hand dat dit in de achttiende eeuw en ver in de negentiende eeuw voornamelijk in slavernij geproduceerde Nederlands- en Frans-Caribische suiker betrof.
- Van de verhandelde koffie werd soms het productiegebied aangegeven. In de achttiende eeuw betrof dit voornamelijk koffie uit de Nederlands-, Frans- en Spaans-Caribische koloniën, geproduceerd door slaafgemaakten; voorts, in veel kleinere hoeveelheden, koffie uit Java en Jemen.⁷ Het aandeel van de Javaanse koffie werd pas in de negentiende eeuw dominant;

---

⁶ In 1767 was de waarde van de verhandelde koffie f 8100, van thee 8200 en van suiker ('en candy') 1800; in 1775 was dat respectievelijk f 22.600, 41.800 en 4600 en in 1785 37.000, 22.600 en 8400 (Govers, *Het geslacht en de firma*, 62).

⁷ Caribische koffie: Berbice, Bourbonnais (Frans-Caribisch), Curaçao (doorvoer), Essequibo, Martinique, San Domingo (waarschijnlijk Frans Saint-Domingue) (anoniem, *Godefridus van Lanschot: 1743-1799*, 71).

deze werd vermoedelijk aangekocht op veilingen van de Nederlandse Handel-Maatschappij (NHM) en werd geproduceerd onder het Cultuurstelsel, dat berustte op onvrije arbeid, maar niet op slavenarbeid.

- In de achttiende eeuw werd ook wel 'caroline [Carolina] rijst' verhandeld en in de eerste helft van de negentiende eeuw sporadisch Cubaanse suiker; die rijst en suiker waren met slavenarbeid geproduceerd.
- De tabak die door Van Lanschot in de negentiende eeuw werd aangekocht was onder meer afkomstig uit Puerto Rico, Maryland, Kentucky en Brazilië. In deze gebieden was slavernij nog niet afgeschaft, maar het aandeel van slavenarbeid in de productie van deze tabak is niet zonder meer vast te stellen.

Kredietverlening en investeringen

De kredietverlening door Van Lanschot was volgens bedrijfshistoricus Frans Govers in de late achttiende eeuw en de eerste helft van de negentiende eeuw 'bescheiden' en vooral gericht op de lokale handel en nijverheid. Dat neemt niet weg dat uit de bedrijfsadministratie blijkt dat die kortetermijn-kredietverlening (onder meer met wisselverkeer) een wezenlijk element vormde in de vermarkting van koloniale waren. Tussen 1825-1846 was er als gezegd sprake van financiële participatie in de Nederlandse Handel-Maatschappij (NHM) en op kleine schaal in de West-Indische Maatschappij. De NHM richtte zich primair op Nederlands-Indië, waar zeker sprake was van onvrijheid en uitbuiting van de lokale bevolking, maar niet meer van systematische koloniale slavernij. De bemoeienis van de NHM met de Cariben en in het bijzonder Suriname, waar de economie tot 1863 nog vrijwel geheel op slavenarbeid was gebaseerd, was in de jaren 1825-1846 van weinig betekenis en werd eigenlijk pas na de afschaffing van de slavernij van meer belang.

Van Lanschot investeerde in de negentiende eeuw in de staatschulden van diverse landen, waaronder Oostenrijk, Nederland, Rusland, Denemarken, Napels, België, Haïti, Griekenland, Mexico, Colombia en Venezuela. Het waren hoofdzakelijk landen waar geen slavernij meer werd toegestaan. Het portfolio was echter zo groot dat er ook obligaties waren van landen waar slavernij nog bestond of waar hevige politieke strijd werd geleverd om dit af te schaffen, zoals in Nieuw-Granada, Brazilië, Peru en Louisiana.⁸

Uit de overzichten van de uitkering van de zogenaamde Emancipatiegelden, die in 1863 werden uitgekeerd aan eigenaren van slaafgemaakten in de Nederlandse koloniën, blijkt dat er geen uitkeringen werden gedaan aan inwoners van 's Hertogenbosch. Dit impliceert dat de firma of familie Van Lanschot althans in dat jaar direct noch indirect slaafgemaakten in bezit had. Ook uit de testamenten die in het bedrijfsarchief zijn opgenomen blijkt niet dat de firmanten eigendomsrechten hadden op slaafgemaakten, slavenplantages of schepen die handelden in slaafgemaakten of in slavernij geproduceerde goederen.

Industriële verwerking

De firma Van Lanschot was niet actief in de industriële verwerking van koloniale in het bijzonder van in slavernij geproduceerde waren. Daar is mogelijk door enkele familieleden wel even naar gestreefd, echter buiten het bestek van de firma. In 1789 werd het pand 'De Grote en Kleine Engel' aangekocht, bijgenaamd 'Het Suikerhuis', omdat er een suikerraffinaderij in was gehuisvest. In deze periode was

---

⁸ BHIC, 200 Familie van Lanschot, inv.nr. 602.

veruit het grootste deel van de in de Republiek aangevoerde suiker in de Nederlandse en Franse Cariben geproduceerd, in slavernij. Deze suikerraffinaderij werd aangekocht door Godefridus van Lanschot voor zijn zoon Franciscus, die in 1790 naar Rotterdam werd gestuurd om daar het vak te leren bij een bevriende zakenrelatie. Franciscus woonde en werkte tot eind 1799 in het Suikerhuis, dat echter geen onderdeel was van het familiebedrijf. In dat jaar, na de dood van zijn vader, verkocht Franciscus het Suikerhuis en nam hij de leiding van het familiebedrijf over. Er zijn verder geen aanwijzingen aangetroffen van investeringen in slavernij-gerelateerde industrie.

Denkbeelden over kolonialisme en slavernij

Het koopliedengeslacht van Lanschot behoort niet voor niets tot de Bossche canon. Rond achttienhonderd was Van Lanschot het belangrijkste handelshuis van 's Hertogenbosch. Dankzij de handelsactiviteiten behoorden de Van Lanschots tot de vijf meest vermogende families van 's-Hertogenbosch. Ze werden vanaf de late achttiende eeuw ook maatschappelijk en – na de emancipatie van de rooms-katholieken in de Franse tijd (1795-1813) en daarna in het Koninkrijk der Nederlanden – politiek actief, allereerst in de Patriottische beweging.

De Bossche Patriotten hadden andere interesses en prioriteiten dan discussies over kolonialisme en slavernij.⁹ Dat neemt niet weg dat Godefridus van Lanschot bij de Vaderlandsche Sociëteit kennis kan hebben genomen van kritische denkbeelden over de slavernij; sociëteitsgenoot Pieter Vreede was een uitgesproken voorstander van de afschaffing van slavernij in de Nederlandse koloniën. Hoe dan ook is het vrijwel uitgesloten dat de opeenvolgende firmanten geen weet hadden van het feit dat zij handelden in waren die deels in slavernij, deels in andere vormen van koloniale onderdrukking werden geproduceerd. Dit was immers algemeen bekend onder de bestuurlijke en economische elites in de Republiek en later het Koninkrijk der Nederlanden.

De quick scan van het bedrijfsarchief, inventarissen van de Bossche afdeling van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant¹⁰ alsmede de secundaire literatuur levert geen aanwijzingen hoe de firmanten oordeelden over slavernij.

Conclusie en advies ten aanzien van mogelijk vervolgonderzoek

Wij voerden deze quick scan uit in twaalf werkdagen; het onderzoek is derhalve geenszins uitputtend. Niettemin kunnen wij wel enkele conclusies trekken. Van Lanschot speelde als handelsfirma een significante rol in de distributie van koloniale waren, inclusief met slavenarbeid geproduceerde goederen. De firma was indirect betrokken bij slavernij door goederen te verhandelen die met slavenarbeid waren geproduceerd. De structuur van de activiteiten en de positie van Van Lanschot in de handelsketen zijn duidelijk. De toeleveranciers van de deels in slavernij geproduceerde tropische goederen waren koloniale compagnieën en particuliere

---

⁹ Historicus en voormalig rijksarchivaris Maarten van Boven, die binnenkort een studie over de Bossche Patriotten publiceert, liet ons weten dat hij in zijn onderzoek geen aanwijzingen heeft gevonden dat in die kringen over slavernij en kolonialisme in bredere zin werd gesproken.

¹⁰ De stedelijke afdeling van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen werd in opgericht 1819, Augustinus Cornelis van Lanschot (1794-1874) was actief lid. Franciscus Augustinus Josephus van Lanschot (1833-1903) was lid van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant.

handelsbedrijven waaronder ook slavenhandelaren; voorts plantagebezitters dan wel fondsen die plantages beheerden.

Verder bedrijfshistorisch onderzoek zou mogelijk een preciezer beeld kunnen opleveren van het aandeel van slavernij-gerelateerde handel in het totale handelspakket en van de dynamiek en het afzetgebied van de handel in koloniale goederen. Het is niet uitgesloten dat er toch ook nog ergens particuliere correspondentie of getuigenissen te vinden zijn die iets meer licht werpen op de opvattingen van de opeenvolgende firmanten over kolonialisme en slavernij.

De belangrijkste conclusie luidt dus dat de rechtsvoorgangers van Van Lanschot Kempen indirect betrokken waren bij de slavernij door de aan- en verkoop van goederen die met slavenarbeid waren geproduceerd. Vervolgonderzoek is uiteraard mogelijk, maar wij menen dat dit geen hoge prioriteit heeft, daar wij niet verwachten dat dit wezenlijk andere gezichtspunten zal opleveren.

Het is uiteraard niet aan ons maar aan Van Lanschot Kempen om te beoordelen wat zij verder met de uitkomst van dit onderzoek wil doen.

Literatuur

[anoniem], *Godefridus van Lanschot: 1743-1799. Het leven en werken van een 's-Hertogenbosche koopman in de achttiende eeuw*. S.l., s.n., s.a. [doctoraalscriptie].

Combrink, Tamira, 'Rhine Trade in Slave-Based Commodities in the Eighteenth Century', *TSEG-Low Countries Historical Review*, 19:2 (2022) 95-120.

Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, *'s-Hertogenbosch in de Bataafse en Franse tijd 1794-1814. Bijdrage tot de kennis van de sociaal-economische structuur*. Nijmegen: Centrale Drukkerij, 1955.

Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, *F. Van Lanschot als intermediaire tussen de Nederlandsche Handel-Maatschappij en de nijverheid in Noord-Brabant (1825-1846)*. Nijmegen: Centrale Drukkerij, s.a.

Fatah-Black, Karwan, Lauren Lauret en Joris van den Tol, *Dienstbaar aan de keten? De Nederlandsche Bank en de laatste decennia van de slavernij, 1814-1863*. Leiden: Leiden University Press, 2022.

Govers, F.G.G. *Het geslacht en de firma F. van Lanschot 1737-1901*. Proefschrift, Katholieke Universiteit Nijmegen, 1973.

Govers, Frans, *Het gewoel der affaires. Momenten uit 250 jaar F. van Lanschot Bankiers nv, 1737-1987*. 's-Hertogenbosch: s.n., 1987.

Govers, Frans, *De polsslag van de tijd. Uitdaging en antwoord in 260 jaar F. van Lanschot Bankiers nv, 1737-1997*. 's-Hertogenbosch: F. van Lanschot Bankiers, 1997.

Gurp, G.J. van, *Koopman seer vermaart. Godefridus en Franciscus van Lanschot 1767-1851*. S.l., s.n. 1995.

History Associates Incorporated, *Predecessors of ABN AMRO Bank N.V. and Connections to African Slavery in the United States and the Americas* (2006).

Hondius, Dienneke, Nancy Jouwe, Dineke Stam en Jennifer Tosch, *Gids slavernijverleden Nederland/Slavery Heritage Guide the Netherlands*. Volendam: LM Publishers, 2019.

Janse, Maartje, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland, 1840-1880*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2007.

Jeurgens, Ch. en H. Meulenaars, *Inventaris van het archief van de familie Van Lanschot 1294-1900 (1982)*. 's-Hertogenbosch: Rijksarchief in Noord-Brabant, 1994.

Jonkers, Joost, *Merchants, Bankers and Middlemen: The Amsterdam money market during the first half of the 19th century*. Amsterdam: NEHA, 1996.

Kappelhof, A.C.M., 'Wat zoet is, was en is lekker: Suiker in West-Brabant', *Jaarboek De Oranjeboom* 66 (2013) 1-43

Negrón, Ramona en Jessica den Oudsten, *De grootste slavenhandelaren van Amsterdam: Over Jochem Matthijs en Coenraad Smitt*. Zutphen: Walburg Pers, 2022.

Ravestein, H.P.W. van, *De firma F. van Lanschot sinds 1937. Hoe twee eeuwen geschiedenis van de stad 's-Hertogenbosch en de meierij zich weerspiegelen in haar lotgevallen*. 's-Hertogenbosch: firma F. van Lanschot, 1942.

Reesse, J.J., *De suikerhandel van Amsterdam van het begin der 17de eeuw tot 1813*. Haarlem: Kleyenberg, 1908.

Stipriaan, Alex van, *Surinaams contrast. Roofbouw en overleven in een Caraïbische plantagekolonie 1750-1863*. Leiden: KITLV Uitgeverij, 1993.

Voort, J.P. van de, *Westindische plantages van 1720 tot 1795: Financiën en handel*. Eindhoven: De Witte, 1973.

Vos, A. e.a. (red.), *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990*. Zwolle/'s-Hertogenbosch: Waanders/Stadsarchief, 1997.

Vries, Jan de en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei*. Amsterdam: Balans, 1995.

Vries, Joh. de, Wim Vroom en Ton de Graaf (red.), *Wereldwijd bankieren. ABN AMRO 1824-1999*. Amsterdam: ABN AMRO, 1999.